

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

УДК 811.161.2:81'27

Інтенційна потужність українських прокльонів

У статті проаналізовано прокльони, засвідчені в українських оригінальних і перекладних художніх текстах. Показано внутрішню форму, структуру та особливості сполучуваності цих зворотів. Без урахування інтенційної потужності прокльонів не можна створити повної картини суспільних цінностей, відбитих у мові, адже згадані одиниці в сконденсованій формі через магічну функцію показують своєрідне відбиття в мові зворотного боку аксіологічної шкали української лінгвокультури.

Ключові слова: прокльони, фразеологія, словник, словникова стаття, українська мова.

Опис мовних механізмів вияву аксіологічних моделей нації потребує міждисциплінарного підходу, адже розуміння цінностей та уявлень про цінності народу – багатомірна тема, розкрити яку без залучення методів, інструментарію та здобутків філософії, психології, історії, соціології, культурології, етики, літературознавства буде просто неможливо. Водночас не можна твердити, що власне лінгвістичний підхід до аналізу цінностей та уявлень про цінності в мові другорядний у такому ракурсі, радше навпаки, він опиняється на передньому краї сучасної аксіології, адже саме мовний рівень дає змогу оприятити в реальному світі дані імпліцитної аксіологічної шкали. Як зауважив В. В'єнцко, ще в ХІХ ст. дослідник Ф. Боас – засновник антропологічної школи у США – підкреслював, що через вивчення мови можна ліпше зрозуміти суспільство [1: 123]. З цією позицією корелюють слова О. С. Мельничука, який зазначав, що «реальна система мови, на відміну від більш звичайних систем, <...> не має самостійного, самодостатнього існування і становить лише одну з властивостей людського суспільства, одну з сторін його діяльності. У цьому розумінні вона позбавлена об'єктної цілісності і лише умовно може розглядатися в абстракції від свого безпосереднього суб'єкта – людського суспільства» [6: 25]. На думку дослідника, «семантична система, <...> реальна система мови тісно пов'язана з системою суспільної свідомості і з загальною системою об'єктивної дійсності» [6: 27]. Іншими словами, тією чи іншою мірою мовні одиниці, використовувані для вираження цінностей та уявлень про цінності, – це характеристика суспільної свідомості.

Останнім часом увага до цієї проблематики постійно зростає, оскільки саме цінності та уявлення про цінності рухають людське суспільство.

Європейська лінгвістика дедалі частіше використовує поняття *етноаксіологія*, *етнофразеологія*, *етнопрагматика*, *етносемантика*, які крізь різні призми висвітлюють реалізацію уявлення про етнічні цінності в мовних одиницях. На думку Б. Пітерса, названі поняття варто розглядати як галузі етнолінгвістики [9]. У психології розрізняють *уявлення про цінності* та власне *цінності*. Д. О. Леонтьєв підкреслює, що названі поняття часто змішують, а варто розрізняти «власне цінності та рефлексивні ціннісні уявлення, наявні у свідомості» [5: 13]. При цьому ціннісні уявлення не цілком відповідають реально значущим цінностям. Дослідник обґрунтовує три форми існування цінностей, що переходять одна в одну: 1) суспільні ідеали вироблені суспільною свідомістю та наявні в ній узагальнені уявлення про досконалість у різних сферах суспільного життя; 2) предмет утілення цих ідеалів у діяльності або творах конкретних людей; 3) мотиваційні структури особистості («моделі належного»), що спонукають її (особистість) до предметного втілення у своїй діяльності суспільних ціннісних ідеалів. «Спрощено ці переходи можна уявити так: особистість засвоює суспільні ідеали, що в ролі «моделей належного» спонукають її до активності, у процесі якої відбувається їхнє предметне втілення; предметно ж утілені цінності, своєю чергою, стають основою для формування суспільних ідеалів і т. д., і т. ін. по безкінечній спіралі» [5: 13]. Якщо прийняти постулат, що «особистісні цінності формуються в процесі соціогенезу, досить складно взаємодіючи з потребами» [5: 13], то етнічні цінності дістаються в певний момент у готовій формі, адже вбирають у себе й загальнолюдські, і колективні компоненти, які знаходять вираження в етномовній специфіці. Науковці звертають увагу, що існує проблема «розходження між задекларованими та реальними цінностями» [5: 13]. Можна припустити, що одним із виявів цього процесу стали мовні одиниці, які описують явище, стан або процес з протилежних аксіологічних позицій. Дослідники давно зауважили, що, скажімо, серед паремій можна знайти чимало одиниць, які постулюють протилежні за спрямованістю ціннісні орієнтири, якот: *батькові заслуги на сина не переходять / який батько – такий син; послухай жінку – зроби навпаки / дурна баба, дурне радить, та хто не слуха, тому вадить; один в полі не воїн / і один в полі воїн* тощо.

У психологічній науці запропоновано спеціальні способи виявлення ціннісних орієнтацій та ранжування цінностей (найвідоміша методика північноамериканського дослідника М. Рокича). Проте, наскільки ми можемо судити з наявного мовного матеріалу, запропонувати якусь ієрархію цінностей, спираючись на відповідний фраземний і пареміологічний матеріал, навряд чи реально, оскільки за визначенням не можна встановити ієрархії між відповідними одиницями фраземного або паремійного рівнів, а міжривневу й поготів. С. М. Толста зауважує, що «з логіко-філософського погляду сутність і специфіка категорії оцінки в низці інших ознак предметів (і

явищ) дійсності полягають у тому, що це ознака, яка не належить предмету за природою, як колір, форма або розмір, її цілком додає людина, ця ознака відображає ставлення людини до світу. Якщо інші ознаки (їх називають дескриптивними або дескрипціями) становлять об'єктивні характеристики предмета, то оцінка не стосується природи предмета й виражає вердикт щодо предмета, ухвалений від людини, тобто є відносною, суб'єктивною характеристикою» [8: 11]¹.

Не всі особистісні цінності артикульовані, але, наважимося припустити, усі етнічні цінності знаходять свій вияв у мовному оформленні, оскільки колективні цінності апіорі не можуть існувати без лексичного, фразеологічного та паремійного вираження. При цьому мова не лише оприявнює цінності індивіда / етносу, а й може бути перешкодою для їхнього вираження через існування психологічних і лінгвальних обмежувачів (мовних одиниць для табування певних явищ, процесів, станів і дій; конкуренції між мовними одиницями для номінації і т. ін.) [5: 13 – 14]. Система цінностей, ясна річ, динамічна, детермінована суспільним розвитком, проте треба мати на увазі, що ця динаміка неоднаково впливає на різні мовні підсистеми. Скажімо, якщо в лексичній підсистемі закріпилося нове уявлення про цінності, то у фраземіці міцніше законсервовано попередній набір системи цінностей і способів її декларації, оскільки фраземи дістаються мовцям у готовій формі та відтворюються за традицією в процесі комунікації. У межах психології дослідники мають змогу досліджувати ціннісні орієнтації та ціннісні стереотипи різних соціальних груп, а в лінгвістиці доводиться аналізувати матеріал нестратифікований, адже визначити, якій страті належить «первородство» мовної одиниці, що виражає ціннісну орієнтацію (ціннісний стереотип), просто нереально, незважаючи на те, що всі ці звороти можуть походити з одного функціонального стилю, наприклад, розмовно-побутового.

На нашу думку, велику перспективу має вивчення аксіологічної складової в сталих мовних одиницях (фраземах і пареміях), особливо в тих, чия семантика передає «антицінності», виражає бажання реалізації дій, процесів і станів, протилежних до бажаних цінностей. Саме відштовхуючись від протилежного найповніше можна реконструювати бажане, оскільки позначення того, чого найбільше уникають, бояться, зазвичай і найліпше зберігається в мовній номінації. Ідеться про *прокльони*, які в мовознавчій традиції ще називають *формулами прокльонів*. *Проклін* (рідше – *прокльон*) походить від псл. *klęnti* ‘клясти, проклинати’, що споріднене з псл. *kloniti*, укр. *клонити*, лат. *inclino me* ‘нахиляюся’, гр. *κλινόμαι* ‘схиляюся’ [ЕСУМ II: 470]. Внутрішня форма лексеми *проклін* для сучасних носіїв мови затемнена, без етимологічного аналізу її важко пов'язати з лексико-семантичним полем дієслова *схиляти*, *нахиляти*, проте дослідники ціл-

¹Тут і далі переклад іншомовних джерел належить авторіві статті.

ком виправдано можуть запропонувати таку конструкцію для відображення сутності поняття. Отже, проклін – це мовна формула, у якій продуцент кодує своє бажання змінити реальність через негачію цінностей для іншого об'єкта (суб'єкта). Цим продуцент *нахиляє, схиляє, підганяє* чужу аксіологічну шкалу під бажану для себе дійсність, маркує ціннісну систему Іншого своїм запереченням. За визначенням словника «Слов'янські старожитності», *прокльон* – це «словесна формула, що містить побажання бід і нещастя на адресу конкретної особи (групи осіб, народу, тварин, природних об'єктів і стихій, на адресу міфологічних персонажів і т. ін.); вербальний ритуал, що має за мету магічною силою заподіяти шкоду кривдникові, недругу, наславши на нього злий фатум; демонстративний акт розриву родинних або соціальних зв'язків з людиною – порушником законів і звичаїв» [СД: 286]. Л. М. Виноградова й І. О. Седокова зауважують, що «за своєю оптативною семантикою, магічною функцією та особливостями текстової структури прокльони близькі до доброзичливих побажань. Розрізнення цих жанрів визначає опозиція добро / зло, яка знаходить відображення в лексиці, тематиці, в особливостях комунікативного акту й моральної оцінки цих текстів» [СД: 286 – 287]. Згідно з давніми віруваннями, здійснення недобрих побажань залежало від магічних сил (міфологічних істот).

Статус прокльонів як мовних одиниць в українській лінгвістиці відрізняється ще не окреслений, оскільки й досі тривають (коли кволі, а коли й гарячі) дискусії щодо обсягу фразеології. Л. Г. Скрипник, виокремлюючи *формули прокльонів* як тип «народно-розмовних кліше», гадала, що їх умовно можна зарахувати до примовок [7: 39]. Сучасне академічне мовознавство розглядає примовки як пареміологічні одиниці, тобто прокльони, виходячи з цієї позиції, не належать до фразеологічного рівня мови. В енциклопедії «Українська мова» (2007) не подано окремої статті «Прокльон», натомість у вокабулі «Примовка» зазначено, що серед примовок виділяють «формули прокльонів: «А три дні би вас дома не було!»; «А попав би вас Бог пирогами!» [3: 550]. Як бачимо, загалом такий підхід до прокльонів підтримує позицію Л. Г. Скрипник у тій частині, що не стосується розгляду прокльонів як різновиду фразеологізмів. Проте в енциклопедичній дефініції примовки визначено, що це «здебільшого жартівливий народний вислів усталеної форми; іноді коротка розповідь у вигляді поширеного прислів'я, часто з римами й алітераціями» [3: 550], а більшість прокльонів, якщо спиратися на аналіз наших дібраних матеріалів, не позначені жартівливим забарвленням і не містять рим і алітерацій. Проклін неначе перебуває в перехідній зоні між фраземікою та пареміологією, набуваючи фразеологічного значення в паремійній формі.

Незважаючи на це, прокльони стали об'єктом фразеографічного опису, хоч для цього, коли виходити з панівної від 1980–х рр. фразеологічної теорії відмови від широкого розуміння фразеології, не було підстав. У пе-

редмові до «Фразеологічного словника української мови» (1993) (далі – ФСУМ) укладачі, окреслюючи тип залучених до фразеографічного опису одиниць, подають визначення фразеологізму. Його розуміють як «мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення, граматичні категорії і має постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення» [ФСУМ: 4]. Далі зазначено, що до реєстру Словника не внесено сталі словосполучення, прислів'я, приказки, крилаті вислови, усталені порівняння, складені терміни, нефразеологізовані тавтологічні словосполучення (з **бо́ку на бі́к**, з **мі́сця на місце**, **го́ре гіркє́є**, **смі́шки смі́шками**), перифрастичні словосполучення (**і́ті на рі́зик**, **виявля́ти турбо́ту**, **ро-бі́ти по́мілку**), «а також словосполучення на зразок **во́вчий апеті́т**, **єгіпетська робо́та**, **олімпійський спо́кій**, у яких слова зберігають усі свої ознаки, а одне із них реалізує своє значення лише в такому поєднанні» [ФСУМ: 4]. Як бачимо, засади Словника начебто й не передбачають залучення прокльонів до реєстру, а втім у цьому кодексі виявлено досить багато прокльонів за своєю сутністю, що формою суперечать енциклопедичному визначенню примовки. Наприклад: I. **бий/ побій (побі́ла б) тебе́ (його́, її́, їх і т. ін.) лиха́ [та нещаслі́ва] годі́на (моро́ка, грі́м, хрест і т. ін.)**, *лайл.* 1. Уживається для вираження великого незадоволення з приводу кого-, чого-небудь; 2. Уживається для вираження захоплення ким-, чим-небудь, здивування з приводу чогось; [ФСУМ: 176]; II. **хай лиха́ годі́на на кого**. Уживається як лайка з побажанням нещастя кому-небудь [ФСУМ: 178]; III. **хай (неха́й, бода́й) поб'є́ лиха́ [та нещаслі́ва] (на́гла) годі́на кого, що, лайл.** Уживається для вираження незадоволення ким-небудь (або з приводу чого-небудь) та недоброго побажання кому-небудь. Синонім: **грі́м би уда́рив** [ФСУМ: 178]; IV. **хай (неха́й) би грець забра́в (узя́в) кого, що, лайл.** Синонім: **чорт би побра́в** [ФСУМ: 197]; V. **хай (неха́й) [би] йому́ (йй, їм і т. ін.) грець, лайл.** Синонім: **хай йому́ цур; хай йому́ чорт; хай йому́ абі́що** [ФСУМ: 197].

У наведених прикладах можна помітити всю непослідовність фразеографічного опису розглянутих одиниць. Скажімо, зворот **хай лиха́ годі́на на кого** не має стилістичної ремарки *лайл.*, а вокабулу **хай (неха́й, бода́й) поб'є́ лиха́ [та нещаслі́ва] (на́гла) годі́на кого, що** супроводить кваліфікація *лайл.* Крім того, важко зрозуміти, чому в тлумаченні одиниці **хай лиха́ годі́на на кого** використано формулу «Уживається як лайка <...>», а зворот **хай (неха́й, бода́й) поб'є́ лиха́ [та нещаслі́ва] (на́гла) годі́на кого, що** має тлумачення, що починається з формулювання «Уживається для вираження незадоволення <...>».

В академічному «Словнику фразеологізмів української мови» (2003) (далі – СФУМ) підходи до опису прокльонів назагал не змінилися. Проте з

проаналізованих одиниць ФСУМу у СФУМі немає звороту **хай (нехай, бодай) поб'є лиха [та нещаслива] (нагла) година кого**, що натомість там подано **бий / побій (побила б) тебе (його, її, їх і т. ін.) лиха [та нещаслива] година (морька, грим, хрест і т. ін.)**.

В одиниці **хай лиха година на кого** у СФУМі додано ремарку *лайл.* зі збереженим тлумаченням ФСУМу. У своєму реєстрі СФУМ містить досить багато прокльонів, що описані за методикою, виробленою у ФСУМі. Щоправда, з гаданих християнсько вмотивованих ідеологічних міркувань у цьому кодексі укладачі не подали багатьох одиниць з компонентами *чорт, біс* і т. ін., а це викривлює уявлення про арсенал прокльонів як окремих мовних одиниць. У «Великому фразеологічному словнику російської мови. Значення. Уживання. Культурологічний коментар» за редакцією В. М. Телія (2006) російські прокльони фразеографовано досить скупо, проте укладачі обрали дуже виважений підхід до формули тлумачення розгляданих одиниць. Скажімо, одиниця *чтоб тебе <вам, ему, ей, им> сквозь землю провалиться!* витлумачена так: «*Имеется в виду проклятие в адрес собеседника или другого лица, явное негодование по поводу его поступка*» [БФСРЯ: 639]. Як бачимо, у словнику за редакцією В. Н. Телія прямо вказано на кваліфікацію звороту. Утім, на жаль, у згаданому джерелі це єдиний виявлений зворот такого типу, інші опинилися поза описом укладачів.

Отже, бачимо, що прокльон як одиниця синкретичного типу може бути й об'єктом фразеографування (у ролі умовного фразеологізму), і розглядатися як твір малого фольклорного жанру крізь призму етнолінгвістичних методів. Прокльони відомі в усіх слов'янських народів, проте в різних лінгвокультурах вони мають різну комунікативну потужність. Певна річ, це питання потребує окремого висвітлення, але принагідно зауважимо, що прокльони більше породжувані в т. зв. «жіночій мові» – текстах, авторство яких реально або гадано належить жінкам (жіночим персонажам у художній літературі). Такий висновок можна зробити й на підставі особистих емпіричних спостережень, і спираючись на ілюстраційний матеріал, дібраний з української художньої літератури. Схожу ситуацію зафіксовано також у білоруській етнокультурній традиції, близькій до української. Скажімо, проаналізувавши фольклорні записи з прилеглої до України Гомельщини, дослідники дійшли висновку, що «схильність часто виголошувати прокльони зі згадуванням нечистої сили <...> зазвичай приписували жінкам» [СД: 289].

Основна частина прокльонів побудована як побажальна формула зі сполучниками й частками спонукального характеру *щоб, хай, нехай, бодай* і т. ін.:

Нехай: а нехай він трічі западється: Він [чоловік] так тобою [, дочко,] поневіряє, мовби з грядзі тебе взяв! *Анехай він трічі западеться!* (М. Лукаш, пер. з тв. Дж. Боккаччо); **нехай йому абіщо:** – Ой лелечко,

Джаннелло, я пропаща! Якесь лиха година принесла мого чоловіка, *нехай йому абищо!* (М. Лукаш, пер. з тв. Дж. Боккаччо); **нехай тебе мара бере:** *Нехай тебе, діду, мара бере*, на який ти спосіб узявся! (І. Франко).

Бодай:бодай би його була довіку не бачила: – У злий час, у лиху годину завітав до моєї господи сей мандрований лицар, *бодай би його була довіку не бачила!* (М. Лукаш, пер. з тв. М. Сервантеса); **бодай мого батька мордувало:** Верніться, кажу, *бодай мого батька мордувало!* От уже нависла голова! (М. Лукаш, пер. з тв. М. Сервантеса); **бодай тищастя йдолінемав:** *Бодай ти, Мошку, щастя йдолінемав* (В. Антонович).

Хай: хай його з землею змісить: [Лавренсія:] А тим часом дон Фернан присягнув його [Фрондосо] повісити. [Пасквала:] *Хай його з землею змісить!* (М. Лукаш, пер. з тв. М. Лопе де Веги); **хай його нечиста сила їсть:** – Як то сир, то дайте сюди, пане, я його з'їм... Тільки цур йому, *хай його та нечиста сила їсть*, що його туди втербила! (М. Лукаш, пер. з тв. М. Сервантеса); **хай тобі біс:** Міркував, міркував чорт, а далі каже чоловікові: – *Хай тобі біс!* бери й поле, – тільки скажи, будь ласкав, на чім їдеш (Марко Вовчок);

Щоб: щоб вам легені позагнивали, а печінки поперетлівали: *Щоб вам легені позагнивали, а печінки поперетлівали!* Щоб вам руки й ноги правцем поставило, щоб вас у нутробі крутило-мордувало й не переставало! (М. Лукаш, пер. з тв. В. Шекспіра); **щоб його розірвало:** [Лавренсія:] Що, сеньйору, мабуть, мало подарованого м'яса? [Ортунью:] Він на ваше м'ясо ласий. [Лавренсія:] *Щоб його вже розірвало!* (М. Лукаш, пер. з тв. Лопе де Веги); **щоб ти скис:** Оце тобі твої плантації, бурякова душа! *Щоб ти скис!* Глитай! Душогуб! Ірод! (Ю. Смолич).

Прокльонами також варто вважати «відсильні наказові формули» **іді до біса, іді к чорту, іді до чорта, до біса, до чорта:** Ти до науки здатний. Вчитися і рости треба тобі. – *До біса! До біса* медицину, науку (В. Денисенко); Коло дверей застаю чоловіка з витягненим мавзером. Стривожений кричу: «Тату!» – *До чорта* з твоїм татом! Іди до середини, або мізки випущу! (В. Кравченко); – Тобі справді не можна простуджуватись, – почув я позаду себе голос – Іди до кімнати. Її не вернеш. Вона не така, як я. Вона горда, – говорила з ліжка та, з якою я зрадив Марію. – *Іди ти до біса!* – лайнувся (О. Черногуз); Не дам доларів. *Іди до чорта, ханжа!* (Ю. Яновський); *Іди к бісу* з твоїм судом! Тицьнув носа туди, куди його ніхто не просив! Не встрявай в не своє діло! – покрикнула вона (А. Кримський).

Семантичні моделі українських прокльонів доречно згрупувати за мотивами побажань. Серед них можна виокремити дев'ять найпродуктивніших груп:

1. Прокльони з мотивом «захворіти на важку хворобу» (завійниця – різкий пекучий біль у грудях або животі; грець – параліч; пранці – сифіліс;

родимець – приступ хвороби у маленьких дітей, вагітних та породіль, супроводжуваний корчами та втратою свідомості; *трясця* – лихоманка):

а бодай вас пранці поїли: А погибель на всей ваш табір! *А бодай вас усіх пранці поїли*, бо те диво, бачиться, достається саме бабонюхам (М. Лукаш, пер. з тв. В. Шекспіра); **а щобтебєродімець побів:** Коли ж він помітить щонайжирнішу з птиці й прирече її на смерть, тут матінка охнуть, обітруть сльозинку з очей і не втерплять, щоб не шепонути: *«А щоб тебе родимець побив!* Найжирнішу взяв, тепер хоч увесь саж кидай! (Г. Квітка-Основ'яненко); **трясця твоїйматері:** Та язик у тебе гливкий, *трясця твоїй матері*, з його ліпи коники (М. Куліш); **хай тобі грець:** Розвесели свого сотника наостанку, *хай тобі грець!* – Та вже постараюся, добродію мій, – хмикнув другий пахолок, попльовуючи в руки і запитально дивлячись на гетьмана (В. Малик); **щоб вам рўки й нўги правцєм поставило:** *Щобвамруки й ноги правцемпоставило*, щоб вас у нутробі крутило-мордувало й не переставало! [Патрокл.] Чого ти так розлаявся, чортова кишене?(М. Лукаш, пер. з тв. В. Шекспіра); **щоб тебє всі завійниці вхопили:** – Щоб тебе всі кольки сперли, *щоб тебе всі завійниці вхопили*, щоб тебе всі громи побили! (Т. Бордуляк).

2. Прокльони з мотивом «не мати щастя, жити в біді»:

а бодай тебє біда взяла: *А бодай тебе біда взяла*, що ти тут робиш, дівче? (Р. Іванчук); **бодай ти щастя й долі не мав:** *Бодай ти, Мошку, щастя й долі не мав* (В. Антонович); **нужда б тя побіла:** За тими волами я посивів парубком, побіла б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева, на безголов'я! Щоб він головою наложив, *нужда б тя побіла!* (М. Коцюбинський); **щоб тебє доля побіла:** *Щоб тебе доля побіла*, а Кирилові, прости Господи, – крила (І. Драч).

3. Прокльони з мотивом «опинитися у владі злої демонічної сили»:

а бодай тебє чортї вхопили: *А бодай тебе чорти вхопили!* Піп водить молодих кругом табуретки, на якій лежить пошарпане Євангеліє, а капітан Вульф бігає за ними та все клацає своїм апаратом (В. Кучер); **а щоб тебє рябий біс узяв:** Рябий біс – це дуже злий чорт, моя баба, бувало, як лається, то каже: *«А щоб тебе рябий біс узяв!»* Із степових чортів найголовніший (В. Чемерис); **бодай тебє чортї підпалили у пеклі:** *Бодай тебе чорти підпалили у пеклі*, – поспішаєш! І своїми руками спалить дворянські достоїнства? (І. Карпенко-Карий); **враг тебє бері:** Ну, здихай, *враг тебе бери* з усім кодлом, хіба мені що? Знайдемо й другу! (М. Коцюбинський); **дідько б тебєсамогопалів:** *Дідько б тебе самого палив...* – буркнув похмурий батько. – Ти хоч мовчи, дурню, за фільварок, чуєш! (Д. Бедзик); **нечїстий би його взяв:** Я кажу, що розор справді-таки величезний, *нечистий би його взяв*, того Гітлера (О. Довженко).

4. Прокльони з мотивом «зазнати фізичного впливу з боку тварин (комахи)»:

а бодай вам жаба на ногу наступила: – *А бодай же вам жаба на ногу наступила,* – кляв отець Харитін свою жінку, ходячи по кімнаті (І. Нечуй-Левицький); **а бодай тебе миша вбрикнула, а щоб тобі курка на ногу настоптала:** – *А бодай тебе миша вбрикнула! А щоб тобі курка на ногу настоптала!* – шамкає баба лайку, схожу не то на молитву, не то на замовління од слабості та болісті (І. Нечуй-Левицький); **а бодай тобі пес губи облизав:** Молодуха не пручається, кидається обнімати і цілувати парубків. – *А бодай тобі пес губи облизав!* – крикнув котрийсь із них. – Хлопці, молодуха вусами лоскоче! (Н. Гуменюк); **щоб тебе качка брикнула:** А сучого сина перелякав же як! *Щоб тебе качка брикнула!* І що тільки робиш поночі? (М. Стельмах).

У цій групі прокльонів одиниці *а бодай вам жаба на ногу наступила; а бодай тебе миша вбрикнула; а щоб тобі курка на ногу настоптала; щоб тебе качка брикнула* з погляду синхронії можуть містити в собі сему жартівливості або бути евфемістичним утворенням, яке використовують замість «справжнього» прокльону. У ґрунті речі, для сучасного носія української мови це прокльон за формою, але не за змістом, оскільки побажання зла в цій одиниці приховане (ослаблене), натомість маркованість незадоволенням збережена. Проте прив'язаність цих елементів до певних зоономів свідчить про втрачений суворіший зміст прокльонів у минулому. Скажімо, *миша, жаба* в міфологічному світогляді – «нечисті» тварини, пов'язані зі смертю, їх цілком можна вважати в традиційній культурі втіленням смерті в «цьому світі». Тому, незважаючи на сприйняття таких прокльонів як жартівливих, у традиційній культурі вони не виконували такої функції.

5. Прокльони з мотивом «зазнати смерті від природних явищ»:

а щоб на тебе грім й блискавка: *А щоб на тебе грім й блискавка.* Як ти мені в'їлась... (І. Костиря); **а щоб тебе грім божий побив та поразив:** – *А щоб тебе грім божий побив та поразив,* щоб ти на місці мазею розіллявся! (І. Франко); **а щоб тебе грім луснув:** *А щоб тебе грім луснув,* пущьвірку чортячий, – кричав на турка якийсь запорожець, що розумів по-турецьки (Б. Лепкий); **бий тебе грім:** Я вже, *бий тебе грім,* ні за що в світі не відступлюсь од неї (М. Стельмах); **щоб тебе грім побив:** Вранці жінка завелася: – А щоб ти дусту напився, непотріб людська, щоб тебе розперло разом з тими укаголіками, де ти взявся на мою бідну голівоньку?... Нажерся тої горілки, *щоб тебе грім побив...* (І. Донич).

6. Прокльони з мотивом «ураження певних людських органів (частин тіла)»:

а бодай ти на кутні зуби засміялась: *А бодай ти на кутні зуби засміялась!* – гукнула Палажка з конопель (І. Нечуй-Левицький); **а бодай**

тобі в печінках текнуло: – *А бодай тобі в печінках так текнуло, як оце я гекнула, – сказала Онися (І. Нечуй-Левицький); а стукало б тобі по голові:* *А стукало б тобі по голові! Хто б міг там бути? Дядю, йди поглянь (В. Шекспір); а щоб у тебе пір'я в роті поросло:* – *А щоб у тебе в роті пір'я поросло, підлої ти матері син! Та як тобі вистачило совісті таке про мене подумати? (Я. Дегтяренко); бодай тобі кістка в горло:* Вслід за тим зловісно рипнули двері, і на порозі темної комори появилася баба: Чого ти ревеш, бодай тобі кістка в горло?! Щоб ти кричав і не переставав! (О. Довженко); бодай тобі очі рогом виперло: «*Бодай тобі очі рогом виперло!*» Оце і єсть та дика напівазіатська невгамовно бунтівна навала, яку ми повинні швидко і ефективно втамувати (О. Ковінька); щоб тобі на пупі чир'як віскочив: – *Щоб тобі на пупі чир'як вискочив!* – побажала Горбатюкові Параска у відповідь на репліку дружини Часника (А. Дімаров).

7. Прокльони з мотивом «наслання хвороби (смерті) батькові (матері)»:

а матері твоїй сто сот чортів під серце: *А матері твоїй сто сот чортів під серце...* Хоч огризися, стерво прокляте! Чи тобі позакладало? (С. Черкасенко); **матері твоїй трясця:** – *Що це ви! Господь з вами! – сказав Колісник, становлячись між ними. – Матері твоїй трясця!* Як сама розтрибуха, то, думаєш, і всі такі! (Панас Мирний); **матері твоїй сто чортів:** *Мовчить стара, не ворухнеться і не дивиться на пана, буцім не хоче з ним розмовлять, не хоче й глянуть на його. – Кажи ж, матері твоїй сто чортів!* – гримнув пан (О. Стороженко); **матері твоїй сторч та в борщ:** – *А ти чого обзиваєшся? Матері твоїй сторч та в борщ (І. Нечуй-Левицький); неварений кисіль твоєму батьку в горло:* *Аж виходить, це ти, неварений кисіль твоєму батькові в горло, зволиш заводити по вулиці розбій, складаєш пісні!* (М. Рильський, пер. з тв. М. Гоголя);

8. Прокльони з мотивом «мати нещасливий, лихий період у житті»:

біла б його лиха година: – *То, виходить, і тебе побито? – спитав Дон Кіхот. – Та не що ж я й кажу, біла б його лиха година!* – закляв Санчо (М. Лукаш, пер. з тв. Сервантеса); **крутила б його лиха година:** – *Не на ковдрі, а в повітрі, – поправив Санчо, – та таки крутив [млинка], крутила б його лиха година!* (М. Лукаш, пер. з тв. Сервантеса); **лиха тебе година бери:** *А, думаю, лиха тебе година бери: поїду (Остап Вишня); щоб тебе лиха година сканала:* *Ледве помітна усмішка задоволення промайнула на обличчі Кривулі і розтанула в гостренькій чорній борідці. ... Щоб тебе лиха година сканала!* (І. Кириленко).

9. Прокльони з мотивом «не мати добра»:

а щоб ви добра не виділи: *Стріла Марія якось Сянькову Олену: – А щоб твого розумника та побив грім, а щоб ви обоє добра не виділи (Г. Щипківський); а нехай тобі все зле-лихе:* *А нехай тобі все зле-лихе, коли ти вважаєш, що я така дурна, що стала б творити при твоїх очах такі*

капості, в яких ти мене винуватиш! (М. Лукаш, пер. з тв. Дж. Боккаччо); **бодай тобі добра не було:** – Та перше зробіть мені й матері двоє мотавил, – спокійненько промовила Мотря. – *Бодай тобі добра не було* з твоїм мотавилом (І. Нечуй-Левицький); **щоб тобі добра не було:** Він схопився на ноги, оглянувся довкола, а зуздівши одну ногу Парасчину, що висунулася з соломи, скочив до Параски, розгріб солому і, термосячи її за плече, скрикнув з переляком у голосі: Параско! *Щоб тобі добра не було!* (І. Франко).

Наведені групи прокльонів найпродуктивніші. Певна річ, що під час докладнішого вивчення матеріалу, поповнення картотеки з ілюстраційними прикладами вживання цих одиниць можна буде виокремити й інші групи. На окрему увагу заслуговує й структура прокльонів, проблема виявлення стрижневих компонентів у них, питання походження розглянутих зворотів, їхня валентність у мові, семантичні й формально-граматичні обмежувачі вживання та деякі інші аспекти функціонування цих одиниць. Усі порушені проблеми мають стати предметом дослідження в інших наукових працях.

Термін інтенція – полісемічний. Серед багатьох його значень виокремлюють і «спрямованість свідомості, мислення на якийсь предмет» [4]. Якщо під час аналізу прокльонів використовувати саме таку призму, то можна побачити, що ці звороти в інтенційному полі української мови посідають досить помітне місце, бо завжди скеровані на аксіологічну систему. Заперечуючи цінності для інших, мовець показує їхню важливість для себе. Найбільшої цінності для носіїв української мови, якщо відштовхуватися від інформації, закладеної в прокльонах, набуває *життя, здоров'я, достаток, батько, мати*. Як бачимо, досить незначний перелік цінностей, їх можна назвати основами аксіологічної системи носіїв української мови. Інтенційна потужність прокльонів впливає з їхньої центральної ролі у висловлюванні, хоч семантично вони досить неінформативні, власне малоінформативні, використовувані для вираження сильних емоцій, здебільшого негативних. Навколо цієї вершини комунікативного акту побудовано власне все речення, хоч з погляду синтаксичної організації прокльони не становлять його граматичного ядра. Цей очевидний парадокс викликаний особливою конотаційною маркованістю прокльонів і спонукає пильніше придивитися до цих одиниць.

Джерела

БФСРЯ – Большой фразеологический словарь русского языка: значение, употребление, культурологический комментарий. Москва, 2006. – 781 с.

ЕСУМ II – Етимологічний словник української мови: в 7 томах. Т. 2. – Київ : Наукова думка, 1985. – 570 с.

СД – Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 томах. Т. 4. Москва, 2009.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. – Київ : Наукова думка, 2003. – 786 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у 2 книгах. Кн. 1. – Київ : Наукова думка, 1993. – 528 с.

Література

1. В'єнчко В. Етнокультурний компонент як структурний елемент вербалізації концепту у фразеологічних одиницях. *Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови*, 2013. – Вип. 21. – С. 123–131.

2. Виноградова Л. Н. Концептуалізація понять «добра» і «зла» в малих фольклорних жанрах (Благожелания и проклятия как аксиологические тексты). *Категория оценки и система ценностей в языке и культуре*. Москва, 2015. С. 53–80.

3. Демський М. Т. Примовка / Українська мова. Енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. – 853 с.

4. Интенция. URL: <https://psychology.academic.ru>

5. Леонтьев Д. А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени. *Психологическое обозрение*, 1998. – № 1. – С. 13–25.

6. Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи. *Мовознавство*, 1981. – № 2. – С. 22–34.

7. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – Київ : Наукова думка, 1973. – 278 с.

8. Толстая С. М. Категория оценки в языке и тексте. *Категория оценки и система ценностей в языке и культуре*. Москва, 2015. – С. 11–32.

9. Peeters В. Le transculturel. Sémantique, pragmatique et axiologie. / В. Peeters // *La linguistique*, 2003. – N 1, Vol. 39. – P. 119–135.

Legend

БФСРЯ – The Big Phraseological Dictionary of the Russian Language: Meaning, Use, Culturological Commentary (2006). Moscow (in Rus.).

ЕСУМ II – Etymological dictionary of the Ukrainian language (1985). Vol. 2. Kyiv (in Ukr.).

СД – Slavic Antiquities: Ethnolinguistic Dictionary (2009). Vol. 5. Moscow (in Rus.).

СФУМ – Dictionary of phraseologisms of the Ukrainian language (2003). Kyiv (in Ukr.).

ФСУМ – Phraseological dictionary of Ukrainian (1993). Kyiv (in Ukr.).

References

1. Vientsko, V. (2013). Ethnocultural component as a structural element of verbalization of the concept in phraseological units. *Bulletin of Lviv University*. Vol. 21. P. 193–198 (in Ukr.).
2. Vinogradova, L. (2015). Conceptualization of the concepts of «good» and «evil» in small folklore genres (Good wishes and curses as axiological texts). *Assessment category and value system in language and culture*. Moscow. P. 71–98 (in Rus.).
3. Demsky, M. (2007). Proverb. *Ukrainian language. Encyclopedia*. Kyiv. 853 p. (in Ukr.).
4. The intention. URL: <https://psychology.academic.ru> (in Rus.).
5. Leontiev, D. (1998). Value representations in individual and group consciousness: types, determinants and changes in time. *Psychological Review*. No. 1. P. 13–25 (in Rus.).
6. Melnychuk, O. (1981). Development of language as a real system. *Movoznavstvo*. No. 2. P. 22–34 (in Ukr.).
7. Skrypnyk, L. (1973). Phraseology of the Ukrainian language. Kyiv. 278 p. (in Ukr.).
8. Tolstaya, S. (2015). Assessment category in language and text. *Assessment category and value system in language and culture*. Moscow. P. 11–32 (in Rus.).
9. Peeters B. (2003). Le transculturel. Sémantique, pragmatique et axiologie. *La linguistique*. No. 1. Vol. 39. P. 119–135 (in English).

Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko

Intentional power of ukrainian curses

The article is devoted to the curses witnessed in Ukrainian original and translated literary texts. The internal form, structure and features of compatibility of these inversions are shown. Without taking into account the intentional power of curses, it is impossible to create a complete picture of social values reflected in the language, so the emerging units basically through a magical function show a kind of reproduction in the language of the inverse axiological scale of Ukrainian linguistics.

Key words: *curses, phraseology, dictionary, phrasebook dictionary article, Ukrainian language.*